

YOKSULLUK, İNSAN ONURU VE DİN (*)

Mustafa MACİT (**)

ÖZ

Genelde dinlerin özelde ise İslam'ın teorik çerçevesi incelendiğinde, yoksulluğun insan onurunu zedeleyen etkilerini hafifletmeye yönelik öğretilerin bu çerçevede içerisinde önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir. Bu makale, böyle bir gözlemden hareketle ele alınmış olup öncelikle yoksulluk-insan onuru ilişkisinin sosyal psikolojik açıdan bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Sonra bu değerlendirmenin perspektifinde yoksulluk, insan onuru ve din ilişkisinin, özellikle İslam'ın yoksulluğun insan onuru üzerindeki olumsuz etkilerini telafi etmeye, insan onurunu korumaya yönelik teorik bağlamı ve bu bağlamın gündelik hayata yansıtma biçimleri anlaşılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: yoksulluk, insan onuru, bilişsel çelişki, kadercilik, teodise.

ABSTRACT

Poverty, Human Dignity and Religion

When the theoretical framework of religions in general and Islam, in particular, is analyzed, it is observed that the poverty's teachings intended for mitigating human dignity occupy an important place within this framework. This essay is written with reference to such an observation and firstly the relationship between poverty and human dignity is evaluated with regard to social-psychological perspective. Next, in the perspective of this evaluation, relation of poverty, human dignity and religions -particularly that of Islam-, theoretical context intended for compensating and protecting the negative effects of poverty on human dignity and also reflection forms of this context to daily life are tried to be understood.

Keywords: Poverty, human dignity, cognitive dilemma, fatalism and theodicy.

* Bu çalışma, 19-21 Nisan 2013'de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Konya'da düzenlenmiş Hz. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumunda sunulan bildirinin makale haline getirilmiş biçimidir.

** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İDKAB Eğitimi Bölümü,
(e-posta: macitm@atauni.edu.tr, mmacit25@hotmail.com)

Giriş

İlk göze çarpan haliyle yoksulluk, ekonomik yönü vurgulu bir kavramdır. Ancak biraz yakından bakılınca yoksulluğun konumuz açısından insan onuru, özsaygısı ve gurur duygusu ile bir ilişkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkinin niteliğine gelince, birkaç insanın eline “yoksulluk” ve “insan onuru” kavramlarını verip bu kavramlardan anlamlı cümleler kurmalarını istesek belki oldukça çok sayıda ve birbirinden farklı cümleler ortaya çıkabilir. Ancak kişiden kişiye değişmeyen tek cümlenin *Yoksulluğun olumsuz değerlendirilmesi insan onurunu yaralar* anlamına gelecek bir ifade olması kuvvetle muhtemeldir.

Yoksulluğun olumsuz değerlendirilmesinin onur kırıcı yüzüyle, folklorik ürünlerden medya temsillerine uzanan bir yelpazede hemen her alanda karşılaşabiliriz. Örneğin, halk türküleri üzerine yapılacak basit bir tarama ile yoksulluğun insanı insana kul ettiğini, yapılan yardımın başa kakılmasının; hor, hakir görülmenin onur yaralayıcılığını anlatan sözleri görebiliriz. Türkiye’de yoksulların, yoksulluğun ana akım medyadaki temsilleri üzerine bir araştırma, fobik/korku yaratan, acıma duygusu uyandıran, sözde nesnel, yoksulların simgesel olarak yok edildikleri temsillerin ön plana çıktığını göstermektedir.¹ Bu temsil kategorilerinin her birinin farklı özellikleri olmakla birlikte hemen hepsinin yoksulları ve yoksulluğu görme ve gösterme biçimlerinin yoksul dünyasındaki “itilmiş, kakılmış olma” hislerini pekiştirici nitelikte olduğu gayet açıktır. Bu manzara “fakirlik” ile “hakirlik” arasında sadece bir harf farkı kaldığını, hakir görülmenin yoksul insanların var oluşunun temel bileşimi haline geldiğini düşündürücü niteliktedir ki değersizlik duygusu, yoksul insanların var oluşlarının temel bileşenleri haline geldiğinde bu artık insani, varoluşsal bir sorundur.²

Yoksulluk yeni bir olgu değil, insanlığın kadim yol arkadaşları arasındadır. Ne var ki şekillendirebilir, yönetilebilir ve daha müreffeh bir dünya vadetmesine rağmen modernleşme bunu başaramadığı; yoksulluğu ortadan kaldırmadığı hatta derinleştirdiği gibi “insanın ne olduğu” sorusunu onun, toplum ve bu dünya içerisindeki yerine referansla cevaplamaya çalıştığı ölçüde yoksulluğun insan ve insan onuruna yönelik olumsuz etkileri üzerinde çarpan etkisi yapmıştır. Örneğin, *alan elin veren eli görmemesi gerektiği*, yani yoksulu hor görmek bir yana yoksula yapılan yardım esnasında dahi onun onurunu garanti eden geleneksel incelemler düşüncelerin varisi Türk toplumunda modernleşme

1 Geniş bilgi için bkz., Gökalp, Emre, Hakan Ergül, İncilay Cangöz, “Türkiye’de Yoksulluğun ve Yoksulların Ana Akım Basında Temsili”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 13, Sayı: 1, Yıl: 2010.

2 Bora, Aksu, “Yoksul Çocukların Medyada Temsili”, <http://bianet.org/bianet/cocuk/70342>, Erişim Tarihi: 15. 12. 2013.

ile birlikte yoksulluk, ağır çekime konu olmuş, seyirlik hale getirilmiştir.³ Söz konusu incelikli düşüncenin geleneksel dönemde de toplumun geniş kesimleri tarafından paylaşıldığını ileri süremeyiz. *Kaşıkla verip sapıyla gözünü çıkarma* şeklinde atasözüne dönüşmüş öğütlerin varlığına karşın *kaşıkla verip sapıyla göz çıkaranlar* her zaman olmuştur. Ancak “insanın ne olduğu” sorusunun cevabı onun toplum içerisindeki yeri ve fonksiyonuna indirgenmediği, toplumsal eşitsizliklerin derin ve belirgin bir görünüm arz etmediği; toplumsal ilişki-etkileşim imkân ve ağının bu nevi genişlemediği bir toplumsal ortamda yoksulluk, en azından geniş kesimlerin gözünde suçla, acınır olma ve yok sayılma hisleriyle eşleştiren medyadaki olumsuz temsillerle, ağır çekime konu olmakla onur kırıcı değildi.

Günümüzde insan onuru, hak ve özgürlükleri evrensel yasal düzenlemelerle garanti altına alınmış olmakla birlikte yasaların konuya ilişkin bilinci oluşturup yaygınlaştırdığı hatta garanti altına aldığı söylenemez. O halde yapılması gereken belki de insan hakları ve onurunu korumaya yönelik bir toplumsal bilinç oluşturmaya çalışmaktır. Bu noktada tarihte insan hakları konusundaki duyarlılığın gelişmesinde itici bir kuvvet olduğu bilinen tek tanrılı dinlerin⁴ teorik öğretilerinin konuya ilişkin bilinci geliştirmeye yönelik perspektiflere yol gösterebilir nitelikleri, bu niteliklerin pratiğe yansımaları incelenmeye değerdir. Nihayetinde insanı onurlu bir varlık olarak karşısına alan din, komumuz açısından İslam, herhalde yoksulluğun insan onuru üzerine olumsuz etkilerini göz ardı etmemiştir ki kimi İslami öğretilerin öncelikle yoksulluğun insan onuru üzerine olumsuz etkilerini hafifletmeye ve yoksulların onurunu korumaya giriştiği görülebilir. Dinin, insanın anlam-inanç sisteminin önemli bir bileşeni olduğu hatırlanınca bu teorik dini girişimin, yoksul kesimler tarafından yoksulluğun kendi onurları üzerindeki zedeleyici etkilerini bilişsel düzeyde hafifletmek üzere sığınma ve başvuru odağı; “bilişsel sermaye” olarak deneyimlendiği söylenebilir. Buradan alarak bu makalenin amacı İslam’ın, yoksulluğun olumsuz değerlendirilmesinin insan onurunu zedeleyici etkilerini telafi etmedeki teorik hazır bulunuşunu ve bu durumun pratiğe yansıma biçimini sosyal psikolojik perspektiflerin yol göstericiliğinde betimlemektir. Bu betimleme çabasının konuya ilişkin İslami bir reçete üretme idealinde olmadığını işin başından belirtmeliyiz. Çalışmamız, yoksulluğun insan onuru üzerindeki negatif etkilerini dikkate alan dini teorik çerçevenin pratiğe, pratiğin ise dini teorik çerçeveyi anlama ve hayata geçirme üzerine etkilerini anlamakla sınırlıdır.

3 Erdoğan, Necmi, “Ağır Çekim Yoksulluk”, *Yoksulluk Halleri: Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, Ed. Necmi Erdoğan, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 310.

4 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Çeçen, Anıl, *İnsan Hakları*, Gündoğan Yay., İstanbul 2000, s. 46.

1. Yoksulluk ve İnsan Onuru

Yoksulluk üzerine var olan literatürün zenginliği içerisinde bilimsel perspektifler onu bir *durum*, *olgu*, *süreç* ya da *problem* olarak ele almaktadır. Çeşitli bakış açılarına ve nesnel göstergelere dayalı olarak farklılaşan birçok tanımı yapılmış yoksulluk, en genel anlamıyla, maddi kaynaklardan bazen de kültürel kaynaklardan yoksun kalındığını ifade etmektedir.⁵ Şüphesiz herhangi bir toplumda belirli bir kesimin maddi ya da kültürel kaynaklardan yoksun kalmasının belli neden ve sonuçları vardır.

Bireysel veya yapısal nedenlerle ortaya çıkan, varlığını devam ettiren yoksulluk aynı zamanda bireysel veya yapısal sonuçlar üreten bir süreç, olgu ya da problemdir. Yoksulluk üzerine genel gözlemlerin ve araştırmaların verileri incelendiğinde yoksulluğun ve onun etrafında oluşmuş bir yoksulluk kültürünün, benlik yapısından aile yapısına, içerisinde yaşanan konuttan dünyaya; çevreye bakışa kadar birçok alana yansıyan olumsuz sonuçları olduğu anlaşılmaktadır.⁶ İster maddi isterse sosyokültürel yoksunluğun bir ifadesi olarak ele alalım yoksulluk, insanın zihin dünyasından, bedenine, giyime-kuşama ve bütün bunları kucaklayan hayat şartlarına kadar hemen her insani alan üzerine sembolik bir şiddet uygular.⁷ Yoksulluk; sosyal dışlanma, cinsiyet ayrımcılığı, eğitimsizlik vb. sonuçları ile içerisinde yaşayan kesimlerin insan olmanın gerektirdiği haklardan yararlanma olanaklarını kısıtlar; insanın onur, gurur ve öz saygısını yaralar. Bu yaralayışın izlerini dilde, anlatılarda, yoksullarla ilgili kalıp yargılarda hatta yoksullara yardımda dahi görebiliriz. Nihayetinde yoksul-madunların anlatılarında, toplumsal hiyerarşiler ve farkların temsilinin en belirgin özelliği, üst ve alt sınıflar arasındaki ilişkinin aşağılayıcı, onur kırıcı ve yaralayıcı bir tarzda yaşandığına dair yaşantı ve tanıklıkların bolluğudur.”⁸

Geçmişten günümüze anlamı değişmiş olmakla birlikte batı dillerindeki karşılığı itibariyle onur; itibar, ün, duruş ya da başkalarının gözündeki değer ile ilişkili ve oldukça farklı bağlamlarda kullanılan bir kavramdır.⁹ Türkçe sözlükte onur, *insanın kendine karşı duyduğu saygı, şeref, öz saygı, haysiyet, izzet* ya da *başkalarının gösterdiği saygının dayandığı kişisel değer, şeref, itibar*

5 Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999, s. 825.

6 Lewis, Oscar, *İşte Hayat: “Yokluk Kültürü İçindeki Bir Porto Riko’lu Aile Üzerine İnceleme”* Çev. Vahit Çelikbaş, e Yay., İstanbul 1965, s. LIII-LVII.

7 Erdoğan, Necmi, “Yok-sanma: Yoksulluk- Maduniyet ve Fark Yaraları”, *Yoksulluk Halleri*, s. 49.

8 Erdoğan, “Yok-Sanma: Yoksulluk- Mâduniyet ve Fark Yaraları”, s. 49.

9 Bkz. Stewart, Frank A., *Honor*, The University of Chicago Press, Chicago 1994, s. 34 vd.

olarak tanımlanmaktadır.¹⁰ Bu iki tanıma bakınca onurun, hem insanın kendi *kendisini* değerlendirmesine hem de onun *başkaları* tarafından değerlendirilmesine konu olabileceğini görmekteyiz. Tam da bu noktada onurun içsel mi yoksa dışsal mı olduğu tartışabilir. Aslında insan bizatihi insan olması itibarıyla saygın ve değerlidir. İnsanın değeri, saygınlığı onun kişilik özellikleri gibi içsel nitelikleriyle bağlantılıdır. Ancak onuru *başkalarını* hesaba katmadan sadece insanın *kendisine* duyduğu saygı ve kişilik özelliklerine dayalı olarak ele almak yeterli değildir. Hele de insanın değerinin toplum içerisindeki yerine ve yapıp ettiklerine, imaja indirgendiği bir dünyada hiç de yeterli değildir. Nihayetinde kendine duyulan saygının ve kişilik özelliklerinin *başkaları* tarafından-bireyin kişilik özellikleri, davranışları, statüsü vb. açılardan-kışıye verilen nesnel ya da dışsal değer etkileşim yoluyla subjektifleşmesine bakan bir yönünün olduğunu; Mead'ın¹¹ benlik oluşumuna bakışından ilham alarak içsel ve dışsal boyutların birbirinden ayrılamayacağını ileri sürebiliriz.

Onur dışsal, toplumsal dünyanın; *başkalarının* insanı değerlendirmesinin onda bıraktığı bir imge belki de *kendisi* ve *başkalarının* değerlendirmeleri düzleminde tesis olunan bilişsel ve duygusal dengeye dayalı öz saygıdır denebilir. Herhangi bir dışsal etkinin; olumsuz değerlendirme ya da davranışın onur kırıcılığı, insanın öz saygısını zedeleyiciliği de bu dengeyi bozması veya tehdit etmesi nedeniyle olsa gerektir. Yoksulluk, tam da bu bağlamda insanın içerisinde yaşadığı şartlar veya statüsünün *kendisi* veya *başkaları* tarafından olumsuz değerlendirilmesi bir yok sayılmayı, görmezden gelinmeyi ve hakir görülmeyi beraberinde getirmesi nedeniyle insan onurunu yaralamaktadır. Bu durumda yaralayan yoksulluğun bizatihi kendisi değil, “yoksul olma”nın olumsuz değerlendirilmesidir.

Her ne kadar ekonomik yoksunluk ile sosyokültürel yoksunluk arasında bir ayırım yapılıyor olsa da ekonomik yoksunluk sosyokültürel yoksunluğu beraberinde getirmektedir. Ayrıca ekonomik yoksunluk açısından önemli olan, yoksul kesimlerin nesnel durumlarından çok öznel yargıları ve hisleridir.

10 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.52e66a5b1d9804.98925814, Erişim Tarihi: 19.04.2013.

11 Mead, *ben* ile *benil/bana* kavramları temelinde benliğin ikili bir yapıya sahip olduğunu iddia eder. *Benil/bana* kısmı, toplumdan gelen *dışsal benlik* parçasıdır. *Ben* ise dışsal/toplumdan gelen beklentilerin, değerlendirildiği *iç benlik* kısmıdır. Benliğin biçimlenmesinde toplum, *benil/bana* kısmı yoluyla rol alır. Sosyalleşme sürecinde çocuk *başkalarının*, toplumun kendinden beklentilerini içselleştirir ve böylece dışsal, toplumsal beklentiler çocuğun gelişen benliğinde yer eder. Bkz. Mead, George H., *Mind, Self and Society*. Ed. Charles W. Morris, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1972, s. 192; Berger Peter L., Luckmann Thomas, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, Çev. Vefa Saygın Ögütte, Paradigma Yay., İstanbul 2008, s. 76.

Türkiye’de de yoksulluk bir yaşam standardı veya ekonomik gösterge olmanın ötesinde ya da yanı sıra bir hissetme yapısına işaret etmektedir. “Garip”, “gariban” vb. sözcük veya deyişler yoksulluğu bir yandan acı ve yara ile diğer yandan da kimsesizlik, çaresizlik, dışlanmışlık ile bitişirir.¹² Yoksul kesimlerin yoksullukla ilişkili öznel yargılarının, *başkalarının* yoksulluk ve yoksullar hakkındaki bu sözcük ve deyişlerde cisimleşen değerlendirmelerinin gündelik ilişki ve etkileşim sürecinde subjektifleşmesine bakan bir tarafı vardır. İçerisinde yaşanan nesnel şartlardan ziyade düşünülen ve hissedilenin önemli olduğu bir durumda yoksul olmanın olumsuz değerlendirilmesinin insan onuru üzerindeki asıl ya da önemli bir tahribatı, kişinin onur ve özsaygısına ilişkin bilişsel ve duygusal dengesini, tutarlılığını bozmasıdır. Yoksulluğun olumsuz değerlendirilmesinin söz konusu etkisi Erdoğan’ın gecekonduda yaşayan bir gencin anlatısından aktardığı şu ifadeler de yalın bir şekilde kendini göstermektedir: *Ben bir gecekondu semtinde oturuyorum. Haliyle evimizde gecekondu. Hayatım boyunca her yerde bundan eziklik duymuş olmamdan nefret ediyorum. ... şu yaşıma geldim hala aynı şeyleri hissediyorum. En çok da adres yazmam ya da söylemem gerektiği zamanlar kızarıyorum. Ne fena değil mi? Utanıyorum.*¹³ Bu ifadeler başkaları tarafından hor, hakir görülmeden bile *başkaları*, özellikle zenginlerle veya üst sınıflarla karşılaşma ve karşılaştırma anlarının dahi yoksul insanların onur ve özsaygı duygularını yaralayıcı olduğunu örneklendirmektedir. Bu ve benzeri örnekler, toplumsal-sınıfsal ve kültürel hiyerarşilerin kökleşmesinin yoksullar açısından en çarpıcı sonucunun-onurun kırılması veya gururun incinmesi değilse bile-onurunu kaybetme korkusu ve onuru koruma vurgusu dolayısıyla özsaygının dert edilmesidir. Bu dert edinme o denli güçlü olmalı ki yoksulluk anlatılarında zenginlerin sahip olmadığı şeye, yani insani değer ve erdemlere sahip olma iddiası ve bundan duyulan gurur en önemli silah olarak görünmektedir.¹⁴

Birey hemen her açıdan tutarlılık ve denge yönelimlidir. Ancak bu tutarlılık ya da denge kimi zaman kaybolabilir; ortaya tutarsızlıklar/*bilişsel çelişkiler* çıkabilir. *Bilişsel çelişki*, kişinin düşünce, tutum ve duyguları ile gerçek arasında yaşanan çelişkinin bir sonucudur.¹⁵ Yoksulluk nedeniyle dışlanmak, hor görülmek veya böyle hissetmek de *bilişsel çelişki* üreten bir durum olarak ele

12 Erdoğan, Necmi, “Garibanların Dünyası Türkiye’de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine İlk Notlar”, *Yoksulluk Halleri*, s. 36.

13 Erdoğan, “Garibanların Dünyası Türkiye’de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine İlk Notlar”, s. 34.

14 Erdoğan, “Yok-Sanma: Yoksulluk- Mâduniyet ve Fark Yaraları”, s. 65-66, 69 vd.

15 Festinger, Leon, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press, Stanford 1957, s. 1,2.

alınabilir. İster doğasının bir gereği olsun isterse sosyal öğrenme yoluyla doğal hale gelmiş olsun insan, onurunu koruma ve onu korumaya yönelik bilişsel ve duygusal tutarlılığı sürdürme yönelimli bir varlıktır. Onurunu koruma yönelimli bir varlığın hem içerisinde yaşadığı yoksulluk hem de bu yoksulluğun, *kendisi veya başkaları* tarafından olumsuz değerlendirilmesi ister istemez tutarlılığı ve dengeyi bozup çelişki yaratacaktır. Yoksulluğun insan zihnine uyguladığı sembolik şiddetten kastımız da bir yönüyle budur. Yani yoksul kesimler özsaygılarına ve öz güvenlerine yönelen bir tehdit ve sembolik şiddetle; bir ontolojik güvenlik sorunu ile karşı karşıyadırlar. Bu ontolojik güvenlik sorunu, fizik yeniden üretimin sağlanıp sağlanmaması sorununun yanı sıra söylemsel, sembolik, ruhsal, duygusal yeniden üretimin sağlanması sorunudur.¹⁶ Bu bağlam yoksulluk, insan onuru ve din ilişkisini anlamının başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir.

2. Yoksul İnsan Onurunu Korumada Bilişsel Bir Sermaye Olarak Din

İnsan, başına gelen veya çevresinde meydana gelen olayları, kendisine yapılanları daha genel bir ifadeyle, hayatı ve evreni anlamlandırarak manalı ve tutarlı bir dünyada yaşar. Öz saygıya ilişkin hisleri değiştiren, insanın kendisine yönelik saygısına ve kişisel güven duygusuna, onuruna zarar verebilecek boyuttaki durumlar *bilişsel çelişki* yaratmakla bu anlamlı ve tutarlı dünyayı bozar, en azından tehdit eder. Anlamlı ve tutarlı dünyanın bozulması veya onu bozmaya yönelik tehditler içsel bir gerilim yaratır. Birey, bu gerilimi uzun süre devam ettiremez. Böyle bir durumda pozitif kişisel bağlamın yeniden kurulması, *bilişsel çelişkinin* giderilmesi için *nedensel açıklamalar*¹⁷ ve *bilişsel çelişkiyi* azaltma mekanizmalarının devreye sokulması gerekir.

Bilişsel çelişkinin nedeni çevresel bir öge ise dengenin yeniden kurulması için ya çevresel öge değişmelidir ya da bilişsel ögeye yeni bilişsel unsurlar eklenmelidir.¹⁸ Özellikle yoksulluğun insan gücünü aşan; gelir dağılımı, piyasa düzeni vb. yapısal, çevresel problemlerle ilgili olduğu gerçeği göz önüne alındığında çevresel ögenin değiştirilmesi yoksul bir insan için neredeyse imkânsızdır. Bu durumda yapılması gereken bilişsel ögeye yeni öğeler/bilgiler eklemektir ki *nedensel açıklamalar* bir yönüyle bilişsel ögeye yeni öğeler/bilgiler ekleyip içerisinde bulunulan durumu anlamlandırma veya makulleştirme fonksiyonu görmektedir.

16 Erdoğan, "Yok-Sanma: Yoksulluk- Mâduniyet ve Fark Yaraları", s. 66.

17 "Nedensel açıklamalar"ın söz konusu işlevleri hakkında geniş bilgi için bkz. Spilka, Bernard, Phillip Shaver, Lee A. Kirkpatrick, "A General Attribution Theory for the Psychology of Religion", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol: 24, No; 1, March 1985, s. 5; Hewstone, Miles, *Causal Attribution; From Cognitive Processes to Collective Beliefs*, Basil Blackwell, Oxford 1989, s. 62.

18 Bkz. Festinger, *a.g.e.*, 19-21.

Bu değerlendirmeleri konumuza taşıdığımızda aslında söylemek istediğimizin ne olduğunu şu şekilde ifade edebiliriz: Yoksulluk nedeniyle hakir görülen, onuru ve öz saygısı zedelenmiş ya da zedelenmediği hissine kapılan bir insan öncelikle bilişsel düzeyde bir çelişki yaşamaktadır. Zira çoğu insan yoksul olmayı, yoksulluğu nedeniyle onur ve öz saygısının zedelenmesini istemez. İstemediği halde yoksul olmak, bu nedenle onuru yaralanmış olmak *bilişsel çelişki* nedenidir. Onur duygusunun telafi edilmesi bu çelişkiyi gidermekle kolaylaşacaktır. *Bilişsel çelişki* yaşayan birey, çelişkiyi gidermek için ya çevresel faktörü değiştirecektir ya da bilişsel ögeyi. Yoksulluğa neden olan gelir dağılımı, piyasa düzeni vb. yapısal/çevresel faktörleri ve yoksul olma durumunun diğer insanlar tarafından değerlendirilme biçimini tek başına bir insanın değiştirmesi oldukça güç bir iştir. Hatta insanlık tarihinde böyle bir şeyin hiç mümkün olmadığı düşünüldüğünde yapılacak iş, bilişsel ögeye yeni bilgiler eklemek yoluyla *nedensel açıklamalar* yapıp inanç sistemini; onur ve öz saygı hislerini denge durumuna getirmektir. Kısaca onurunu muhafaza etme eğiliminde olan insanın yoksulluk ve yoksulluğuna ilişkin değerlendirmeler tarafından onuruna yönelmiş tehdidi bertaraf edebilmesi için yapabileceği en kolay şey yoksulluğu, yoksul olmayı çeşitli şekillerde anlamlandırma ve meşrulaştırmaya yönelik bir tavır geliştirmektir. Bu tavrın temel referanslarından birinin de din olduğunu veya dinlerin yoksulluğu anlamlandırma ve gerekçelendirmeye yönelik öğretilerinin, yoksulluğa ilişkin *nedensel açıklamaların* bu çerçevede insan ve toplum hayatında fonksiyonel olduğu yoksulluk anlatılarının önemli bir kısmından anlaşılmaktadır.

Yoksulluk üzerine var olan dini öğretiler ve bu öğretiler üzerine yapılan genel değerlendirmelere bakılınca, dinlerin yoksulluk konusundaki ortaklıklarının iki boyutta belirginleştiği söylenebilir. Bu boyutlardan birincisi itibariyle dinler, yoksulluğu kaçınılmaz bir toplumsal durum olarak ele alır ve böylece açıklar. Buna göre nerede bir toplum varsa orada, yoksullar bulunacaktır: “Çünkü memleketin içinde fakir eksik olmayacaktır”¹⁹; “Yoksullar daima sizin yanınızdadır”²⁰ şeklindeki İncil ifadeleri ve “Allah sizi maişet ve rızakta kiminizi kiminize üstün kıldı”²¹ vb. Kur’an ayetleri bu noktada örnek verilebilir. İkinci boyutu itibariyle ise dinlerin bir çoğu, bir yandan insanların kendi geçimlerini sağlamak için çalışmalarını emrederken diğer yandan yoksulluğu bir süreç ya da problem olarak görüp bu sürecin ya da problemin ve onun negatif etkilerinin hafifletilmesi için motivasyon sağlamaya yönelir. Bu motivasyon sağlama işlevinin önemli bir boyutu da yoksulluğu gerekçelendirme; makulleştirme ve meşrulaştırmadır.

19 Tesniye, 15/11.

20 Matta, 26/11; Markos, 14/7.

21 16.Nahl, 71.

Yoksulluğu toplumsal düzeyde kaçınılmaz bir durum olarak ele alan dini teorik zeminler, dinin yaşanan boyutuyla yoksulluğu meşrulaştırıcı etkisinin dayanak noktasıdır.²² Nihayetinde herhangi bir olgu ya da durumun ister toplumsal nedenlerle isterse Tanrı vergisi olmakla kaçınılmaz olduğunu ileri sürmek, aynı zamanda onun gerekçelendirilmesinin; meşrulaştırılmasının bir ifadesi olarak karşılık bulur.²³ Örneğin, “*Biz mutlaka sizi biraz korku ve açlık ile yahut mala, cana veya ürünlere gelecek noksanlıkla (fakirlik) deneriz. Sabredenleri müjdele! O sabredenler, kendilerine bir belâ geldiğinde, ‘Biz Allah’a aitiz ve biz O’na döneceğiz’, derler*”²⁴ mealindeki Kur’an ayetleri, ortalama bir Müslüman için yoksulluğun Allah’tan geldiği algısıyla sabretmeyi öğütlemekte ve karşılığında bir mükâfat vadetmektedir. Bu haliyle söz konusu ayetler, içerisinde bulunulan durumu gerekçelendirmenin; meşrulaştırmanın, zengin olmayı istemekle, yoksulluğu nedeniyle hor görülmek istememekle birlikte yoksul olmanın yarattığı *bilişsel çelişkiyi* gidermenin hazırda bekleyen teorik zemini olarak durmaktadır. *Ben neden yoksulum?* veya *Yoksulluğum nedeniyle niçin hor görülüyorum?* şeklindeki bir soru pekâlâ bu bağlamda cevaplandırılabilir: Yoksul bir insan, *Ben neden yoksulum veya yoksulluğum nedeniyle niçin hor görülüyorum? Çünkü Allah beni denemektedir ve buna sabredersem sonunda bir mükâfat elde ederim* şeklinde bir anlama ve açıklama faaliyetine girdiğinde söz konusu teorik zemin gündelik hayata pekala aktarılmış olur.

Hemen her din insanların içerisinde yaşadığı koşullar, olaylar ve olgular çerçevesinde ortaya çıkan anlam arayışına cevap verici nitelikte bir teodise (ilahi adalet) inşa etmeye gayret eder. Eğer bir teodise, hangi şekilde olursa olsun manaya ilişkin bir soruya cevap veriyorsa bu yolla onun, kişi ya da toplumsal kesitler için çok önemli bir işlev sunduğu söylenebilir. Makul bir teodise, bireye ve tüm topluluklara düzensiz, vahim, kronik olayları ve tecrübelerini kendi toplumlarının kurulu düzeniyle bütünleştirme imkânı verir. Teodiselerin en önemli toplumsal işlevlerinden biri, onların toplumsal açıdan yaygın güç ve ayrıcalık eşitsizliklerini açıklayabilmesidir. Bu işleviyle onlar, hem güçlü hem de güçsüzler, hem ayrıcalıklı hem de yoksun kimseler için söz konusu özel kurumsal durumu yasallaştırır.²⁵ Böylece din, toplumsal düzeyde sosyal ilişki, tabakalaşma ve süreçleri, içine yerleştirdiği kutsal formlarla anlamlı ve makul

22 Yoksulluğun dini meşrulaştırımı konusunda geniş bilgi için bkz. Okumuş, Ejder, “Bir Sosyal Eşitsizlik Örneği Olarak Yoksulluğun Dini Meşrulaştırımı”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: V, Nisan 2011.

23 Macit, Mustafa, “Yoksulluk ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*. Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapçioğlu, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 603.

24 2.Bakara, 155-156.

25 Berger, Peter L., *Kutsal Şemsiye*, Çev. Ali Coşkun, Rağbet Yay., İstanbul 2005, s. 107-108.

yapılar haline dönüştürür. Dinin ilahi adalet ve teodise konusunda icra ettiği işlevi sadece mevcut durumu meşrulaştırmayla sınırlamak da doğru olmaz. Bunun ötesinde din, inanılan yüce bir yaratıcının varlığına rağmen dünya hayatında yaşanan kötülükleri, talihsizlik ve adaletsizlikleri bir anlam sistemine kavuşturmakla, fertler için dünyayı çekilebilir hale getirmekle,²⁶ duygusal ve bilişsel bir sermaye olmaktadır. Dini inançların ve bunlar içerisinde önemli bir yere sahip kader inancının yoksulluğa ilişkin *nedensel açıklamalara* sıklıkla kaynaklık ediyor olması da bu çerçevede anlam kazanmaktadır. Farklı toplumsal sınıfların zenginlik hakkındaki açıklamaları ile ilgili bir araştırmasında Feagen, düşük sosyoekonomik tabakadaki azınlıkların ve kişilerin, ekonomik eşitsizlikleri daha çok “Tanrının isteğine” atfettiklerini ortaya koymuştur.²⁷ Türkiye’de hem zenginlik hem de yoksulluk dini nitelikli açıklamalara muhataptır. Özellikle yoksul kesimler arasında, içerisinde buldukları durumu geçmişten devrıldıkları yolunda kaderci anlatıların yaygınlığı bilinmektedir.²⁸ Kaderci *nedensel açıklamaların* yoksulların dünyasında karşılık bulma nedenlerinden biri, bu açıklamaların yoksulluğun negatif etkilerini yok etmese de bilişsel düzeyde telafi etme kabiliyetleridir. Olan her ne ise onun arkasında ilahi takdiri gören kaderci açıklamalar, bu negatif gerçekleri bir düzene oturtmaktadır. Anlamli olsun ya da olmasın bir düzenin varlığına/takdire inanç, gerçekler ne denli olumsuz olursa olsun, etkilerini en azından bilişsel düzeyde hafifletmek için kullanışlı bir enstrüman olmakla cezbedicidir.

Kaderci *nedensel açıklamalar*, yoksulluğun negatif etkilerini bilişsel düzeyde telafi etmede *objektif bir dış gerekçe*²⁹ olarak işlevsel olmalıdır. Nitekim birçok yoksul insan, ekonomik konumu kendinden daha iyi olan çoğu kişiden daha fazla çalıştığı halde piyasa şartları vb. nedenlerden ötürü onlardan daha az gelir sağlamakta, üstelik yoksulluğu nedeniyle dışlanıp, hakir görülüp, onuru kırılabilir. Böyle bir tecrübe veya buna dair farkındalık bir *bilişsel çelişkiyi* tetikleyebilir. Bu çelişkiyi gidermek için içerisinde bulunulan şartları değiştirmenin imkânsızlığı içerisinde belki de yapılması gereken *objektif bir dış gerekçe* bulmak için dini, kaderci açıklamalara müracaat etmektir. Üstelik dini, kaderci *nedensel açıklamalar* herkesçe bilinen bir egemen inanç ve düşünceye matuf olmakla bütün bu durumlar için yerine göre “biçilmiş bir kaf-

26 Çelik, Celaleddin, “Teodisenin Sosyolojisi: Toplumsal Süreçlerle İlişkisi İçinde Teodise Konusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *bilimname*, C. XIII, Sayı: 2, Yıl: 2007, s. 42.

27 Hunt, Matthew O., “Race Ethnicity and Beliefs About Wealth and Poverty”, *Social Science Quarterly*, Vol: 85, No: 3, 2004, s. 850.

28 Şen, Mustafa, “Kökene Dayalı Dayanışma-Yardımlaşma: ‘Zor iş’”, *Yoksulluk Halleri*, s. 69.

29 Geniş bilgi için bkz. Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay., İstanbul 2004, s. 162-163.

tan” mesabesinde *objektif bir dış gerekeçe* ve inanan bireyler için kullanıma hazır bilişsel sermayedir. Biçilmiş kaftan diyoruz, çünkü *bilişsel çelişki* çözümünde hangi yol daha kolaylıkla dengeyi sağlayabilecekse o yolun tercih edildiği gözlenmektedir.³⁰ Daha önce değinilen “*Biz mutlaka sizi biraz korku ve açlık ile yahut mala, cana veya ürünlere gelecek noksanlıkla (fakirlik) deneriz. Sabredenleri müjdele! O sabredenler, kendilerine bir belâ geldiğinde, ‘Biz Allah’a aidiz ve biz O’na döneceğiz’, derler*” ayetleri yoksulluğu bir deneme vasıtası olarak ele alıp karşılığında bilişsel düzeyde bir başa çıkmayı ve öte dünyada elde edilecek mükâfatı öncelemekle inananlara kolaylıkla bilişsel dengeyi sağlayacak bir yol önerisi olarak okunabilir. Mamak’ta gecekonduda yaşayan bir kadının; *Beni yalnız bırakanlar, bana çektirenler, beni hiçe tutunlar... Yüce Tanrı hesap sormayacak mı? Benim azabımı çekmeyecekler mi? ... Benimle mahşere gitmeyecekler mi?*³¹ şeklindeki çıkışında geçen, dünyadaki imtihanın ahirette değerlendirileceği zamana atıfta bulunan ifadeler bu önerinin pratikte bulduğu karşılığın bir örneğidir. Bu örnekte “yalnız kalmak”, “çekmek”, “hiçe tutulmak” kişinin artık geri dönüşü olmayan ancak sonraki tercih ve değerlendirmelerini, ilgili zihinsel tasarımlarını etkileyen “batık maliyet”leridir ve *hesap* ve *mahşere* inanç bu dünyada kurtarılma umudu olmadığı anlaşılan bu maliyetlerin acısıyla baş etme ve teskin aracıdır.

Teodiseler, kimi zaman iyi talihli olanlara iyi talihin Tanrısal meşruluk temelini hazırlarken kimi zaman da acı çekmeyi, bastırılmış ya da toplumsal açıdan statüsü düşük tabakaların durumunu da makulleştirmektedir. Böylece din, talihin insanlar arasındaki dağılımına ahlaki bir yorum getirerek sosyal psikolojik bir rol oynamaktadır.³² Sosyal refahın ve piramidin üst kısımlarına kolaylıkla çıkan ve statüsünü pekiştiren katmanlar, durumlarına uygun bir ‘mutluluk teodisesi’ne daha yakın dururlar. Buna karşın sosyoekonomik ve kültürel merkezin kenarında kalıp sosyal iletişimin hukuki ve siyasi kodlarını kullanamayan tabakalar ise kurtulma vaadini duruma göre ya ahirete ya da gelecekte bir zamana, hesap ve mahşer gününe bırakan ‘acı teodisesi’ne sarılırlar.³³

Teodiseler talihsizler için bir nevi afyon işlevi, talihliler için ise konumlarının kendileri açısından önemli doğruluk kanıtları olarak fonksiyon görür.³⁴

30 Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 157.

31 Erdoğan, “Garibanların Dünyası Türkiye’de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine İlk Notlar”, s. 36.

32 Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, Haz. Hans H. Gerth ve C. Wrights Mills, Çev. Taha Parla, Deniz Yay., İstanbul 2008, s. 361 vd.

33 Çelik, *a.g.m.*, s. 42.

34 Berger, *a.g.e.*, s. 108.

Bilindiği gibi Marx, dini “kitlelerin afyonu” olarak nitelemiştir.³⁵ Buna göre din, bu dünyada çekilen sıkıntıların karşılığını öte dünyaya havale etmeye yönelik telkinci bir etkiyle yoksulların içerisinde yaşadığı koşulları meşrulaştırmanın, yoksul kalmanın ideolojik itici gücü haline gelebilir. Genel olarak sosyoekonomik eşitsizlikleri belli ölçüde ilahi adaletin bir gereği olarak açıklayan teodiseler, bu eşitsizlik ve adaletsizlikleri sorgulama ya da değiştirme güdülerini zayıflatabilmektedir.³⁶ Ancak yoksulluğun, eşitsizlik ve adaletsizliğin ve bunu olduğu gibi kabullenme durumunun dini teodiselerin doğrudan bir sonucu mu yoksa bütün bunları gerekçelendirici ve meşrulaştırıcı teodiselerin mi yoksulluk, eşitsizlik nedeniyle çekici olduğu, teodise-toplum etkileşimi göz önüne alındığında oldukça tartışmalı hale gelmektedir. Nihayetinde insan hep düşündüğü gibi yaşayan ve davranan değil, aynı zamanda yaşadığı veya davrandığı gibi düşünmek durumunda kalabilen bir varlıktır. Özellikle modernleşme kapsamındaki birçok toplumsal gelişme ve değişme süreçleri bu açıklama, makulleştirme ve meşrulaştırma biçimlerini kuşkulu hale getirici, iptal edici veya onların yeniden gözden geçirilmesini tetikleyicidir. Yine de söz gelimi, yoksulluğun sürekliliği içerisinde yaşayan kesimler için onun bir çırpıda içinden çıkılmaz niteliği dini teodiseleri temel sığınma odağı olarak sorgusuz sualsiz çekici hale getirebilmektedir. Bu aşamada artık dinin gördüğü işlevi gerçek mutluluğun önünde engel teşkil edecek sahte bir mutluluk; afyon etkisi olarak ele almaktansa bir baş etme; telafi veya terapi girişimi olarak görebiliriz. Erdoğan’ın “yoksul-madunların moral-insani değerlere yaptıkları vurgu, toplumsal hiyerarşilerin ve sınıflandırma şemalarını sağlayan ve isyankârlığı etkisizleştiren bir moment değil, bu rolün kabul edilmediği veya edilemediği koşullarda onunla baş etmenin ve kendiliği ayakta tutmanın bir yolu oluyor.” Aslında bu, maddi ekonomik terimlerin karşısına moral-insani değerleri çıkararak itiraz etmektir. Ancak bu ille de özgürleştirici bir rotayı tarif etmez³⁷ şeklindeki ifadelerinde “moral-insani değerler”in yerine “dini inançlar”ı koyduğumuzda söz konusu görme biçiminden kastımız daha da belirginleşebilir.

Konu edindiğimiz yönüyle ve bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde İslami öğretilerin öncelikle, her nasılsa toplumsal düzeyde kaçınılmaz bir gerçeklik olan yoksulluğa ve onun negatif etkilerine, sonuçlarına ilişkin bir bilme, yorumlama biçimi önerdiği, bu öneriyi gündelik bilişe ve pratiğe taşıyan kişilerin de bu suretle yoksulluğun negatif etkilerini bilişsel düzeyde

35 Marx, Karl, Frederic Engels, “On Religion”, Ed. R. Bock-K. Thompson, *Religion and Ideology*, Manchester University Press, Manchester 1987, s. 11-12.

36 Çelik, a.g.m., s. 51.

37 Erdoğan, “Yok-Sanma: Yoksulluk- Mâduniyet ve Fark Yaraları”, s. 75.

hafifletmeye giriştikleri düşünülebilir. Bu düşünceden alarak İslam'ın önerdiği yoksulluğu bilme ve yorumlama biçimi ile inanan yoksulların bilme ve yorumlama biçimleri arasında belirleyici bir neden-sonuç ilişkisinden çok bir korelasyondan söz edilebilir. Zira İslam'ın yoksulluğu ve onun beraberinde var olan problemleri açıklama, anlamlandırma biçiminin her zaman herhangi bir şekilde veya pür doğallaştırıcı, yasallaştırıcı bir düzlemde pratiğe yansıdığı söylenemez. Örneğin, birçok yoksulluk anlatısında dini açıklamalar hemen hemen hiç yer edinmediği gibi kimi yoksulluk anlatılarında söz gelimi dini nitelikli kader inancı sabır telkin edici bir bağlamda dile dökülmekte, kimilerinde kendini isyan kokan kelimeler arasında bulmakta; kader, isyanın muhatabı olabilmektedir. Sabır telkin edici ifadelerde kader yatıştırıcı, isyan kokan kelimeler arasında ise bireyin aksi halde kendisine, başkalarına veya topluma yönelecek nefret, kin, intikam vb. duygularını kendi üzerine çeken bir paratöner olarak seküler bir rol oynamaktadır.

İslam'ın yoksulluğa ilişkin bilme ve yorumlama biçiminin muhatabı sadece yoksul insanlar değil tüm inananlardır. Her ne kadar pratikteki anlaşılma ve yorumlanma biçimi toplumsal kesimler tarafından farklılaşacak olsa da dini/İslami teorik düzeyde hem yoksulların hem de zenginlerin yoksulluk ve yoksullar hakkındaki değerlendirmeleri ve yoksullara karşı tutum ve davranışları bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu çerçeve içerisinde örneğin, "*Müminlerin mallarında dilencinin ve dilenmeyen fakirin bir hakkı vardır*"³⁸ ayetiyle zekât ve sadaka zenginlerin merhametinden çok yoksulun hakkı olarak değerlendirilmekte, "*Dini yalanlayanı gördün mü? İşte o, yetimi itip kakar; yoksulu doyurmaya teşvik etmez*"³⁹ ayetleri, dini yalanlama/tefîr ile yetimi/yoksunu itip kakmayı, yoksula yardım etmemeyi eşleştirmekle bu hakkı garanti altına almaktadır. Zekât, sadaka vb. yardımları yoksulun hakkı olarak değerlendirmek onun onurunu muhafaza edici nitelikte olmakla birlikte "*İsteyip-dileneni azarlayıp çıkışma*"⁴⁰, "*...onlara güzel söz söyleyin*"⁴¹ vb. Kur'an ayetleri yardım etme esnasında yoksul insanların onurlarını korumayı dini bir sorumluluk olarak talep etmektedir. Bütün bu dini öğretilerin, zımni de olsa yoksulların gururlarını okşayıcı olmada ortaklaşmakla yoksul insanların gurur veya onur duygusunu kendi benliklerin ötesinde Allah'ın onlara verdiği değerle beslemeye talip olduğunu düşünebiliriz. Bu değer, yoksula yardım etmenin zengine kazandıracığı mükafattan bahseden ayetler bağlamında zenginlerin kurtuluş

38 51.Zâriyât, 19.

39 107.Mâûn, 1-3.

40 93.Dûha, 10.

41 4.Nisâ, 6.

veya mükafat kazanmalarında yoksulun yerine getirdiği dini misyonda daha da belirginleşir ki sosyoekonomik açıdan bastırılmış, statüsü düşük sosyal kesitlerin değer ya da gurur duygusu belki de en kolay onlara verilmiş özel bir misyon olduğu inancıyla beslenebilir.⁴² Bütün bu teorik çerçevenin pratiğe nasıl yansıdığını ise bir dilenci örneğiyle açıklayabiliriz. Bir köşe başında dilenen hemen her insanın ilk sözü, *Allah rızası için bir sadaka verin* şeklindedir. Söz konusu teorik çerçeveyi görmezden geldiğimizde bu sözün herhangi bir bağlayıcılığı olmadığı gibi bir anlamı da yoktur. Ancak bu ifadenin ve o ifadeye binaen elini cebine atan ortalama bir Müslüman bireyin davranışının arkasındaki bilinç biraz kazıldığında, aslında isteyenin durumunu yasallaştırıcı, istemeyi kendiliğın ötesinde bir şeyle gerekçelendirici, vereni/verecek olanı Allah rızasını kazanma adına bağlayıcı dini teorik çerçevenin koordinatlarında oluşmuş bir toplumsal bellek ya da arka plan kendini açık edecektir.

Sonuç

Bu çalışma yoksulluk, insan onuru ve din ilişkisini sosyal psikolojik açıdan anlama çabasıydı. Bu çabanın sonucunda ulaştığımız en genel sonuç, yoksul olma durumunun yoksul kesimlerin gözünden ve diğer insanlar tarafından olumsuz değerlendirilmesinin insan onurunu, öz saygısını zedelediği ve yaraladığı, dini öğretilerin ve özelde İslam'ın bir yönüyle yoksulluğu gerekçelendirmek, anlamlandırmak ve böylece meşrulaştırmak yoluyla söz konusu yaralanmayı telafi etmeye yöneldiğidir. İslam'ın teorik öğretileri bu yönüyle yoksulluğun olumsuz değerlendirilmesi ile yaralanmış insan onurunu telafi edici, bundan sonraki yaralanmalara karşı da muhafaza edici bir düzlemde, bilişsel bir sermaye sağlamakla insan ve toplum hayatında işlevsel olabilir. Yoksul insanların söylem dünyasında kendini açığa vuran dini içerikli açıklamaların bu işlevsellikten motive olduğu, böylece dinin sosyal biliş ve pratikte "fakirlik" ile "hakirlik" arasında olması gereken mesafeyi koruduğu söylenebilir. Ancak onun bu işlevinin diğer sosyoekonomik ve kültürel şartların etkileriyle malul olduğu, dinin bütün insani ve toplumsal alanlarda olduğu gibi bu süreçte de tek başına yeterli olamayacağı, hatta diğer şartların belirleyiciliğiyle istenmedik, beklenmedik sonuçlar üretebileceği unutulmamalıdır.

42 Weber, *a.g.e.*, s. 368.

Kaynakça

- Berger, Peter L., *Kutsal Şemsiye*, Çev. Ali Coşkun, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.
- Berger, Peter L., Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, Çev. Vefa Saygın Öğütle, Paradigma Yayınları, İstanbul 2008.
- Bora, Aksu, “Yoksul Çocukların Medyada Tmesili”, <http://bianet.org/bianet/cocuk/70342>, Erişim Tarihi: 15. 12. 2013.
- Çeçen, Anıl, *İnsan Hakları*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2000.
- Çelik, Celaleddin, “Teodisenin Sosyolojisi: Toplumsal Süreçlerle İlişkisi İçinde Teodise Konusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *bilimname*, C. XIII, Sayı: 2, Yıl: 2007.
- Erdoğan, Necmi, “Ağır Çekim Yoksulluk”, *Yoksulluk Halleri: Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, Ed. Necmi Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
-, “Yok-sanma: Yoksulluk- Maduniyet ve Fark Yaraları”, *Yoksulluk Halleri: Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, Ed. Necmi Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
-, “Garibanların Dünyası Türkiye’de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine İlk Notlar”, *Yoksulluk Halleri: Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, Ed. Necmi Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Festinger, Leon, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press, Stanford 1957.
- Gökalp, Emre, Hakan Ergül, İncilay Cangöz, “Türkiye’de Yoksulluğun ve Yoksulların Ana Akım Basında Temsili”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 13, Sayı: 1, Yıl: 2010.
- Hewstone, Miles, *Causal Attribution; From Cognitive Processes to Collective Beliefs*, Basil Blackwell, Oxford 1989.
- Hunt, Matthew O., “Race Ethnicity and Beliefs About Wealth and Poverty”, *Social Science Quarterly*, Vol: 85, No: 3, 2004.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yayınları, İstanbul 2004.
- Kitabı Mukaddes*, Orhan Matbaacılık, İstanbul 1997.
- Kur’an-Kerim ve Açıklamalı Meali*, (Terc. Suat Yıldırım). İstanbul 1998.
- Lewis, Oscar, *İşte Hayat: “Yokluk Kültürü İçindeki Bir Porto Riko’lu Aile Üzerine İnceleme”* Çev. Vahit Çelikbaş, e Yayınları, İstanbul 1965.
- Macit, Mustafa, “Yoksulluk ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*. Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapçioğlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akinhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.
- Marx, Karl, Frederic Engels, “On Religion”, Ed. R. Boccock-K. Thompson, *Religion and Ideology*, Manchester University Press, Manchester 1987.
- Mead, George H., *Mind, Self and Society*. Ed. Charles W. Morris, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1972.

Okumuş, Ejder, “Bir Sosyal Eşitsizlik Örneği Olarak Yoksulluğun Dinî Meşrûlaştırımı”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: V, Nisan 2011.

Spilka, Bernard, Phillip Shaver, Lee A. Kirkpatrick, “A General Attribution Theory for the Psychology of Religion”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol: 24, No; 1, March 1985.

Stewart, Frank A., *Honor*, The University of Chicago Press, Chicago 1994.

Şen, Mustafa, “Kökene Dayalı Dayanışma-Yardımlaşma: ‘Zor iş’ ”, *Yoksulluk Halleri: Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, Ed. Necmi Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Türk Dil Kurumu, *Büyük Türkçe Sözlük*. <http://tdkterim.gov.tr/bts/>, Erişim Tarihi: 19.04.2013.

Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, Haz. Hans H. Gerth ve C. Wrights Mills, (Çev. Taha Parla), Deniz Yayınları, İstanbul 2008.